

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО І ТЕОРІЯ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ

Протягом останніх п'ятнадцяти років новітня українська історіографія зробила вагомий внесок в дослідження історії козацтва. Зараз ми знаходимось на своєрідному етапі, коли критична маса нововведеного в науковий обіг документального матеріалу і проведені на її основі дослідження дають змогу переосмислити історію козацтва як з фактологічного, так і з методологічного боку. Тому не випадково, що останнім часом з'являються праці, в яких представлений синтетичний погляд на козацтво і його місце в історії України.

Кілька таких праць з'явилися на світ протягом буквально кількох останніх місяців. Почесне місце серед них займає унікальний ілюстрований альбом з історії України доби козацтва, виданий Володимиром Недяком. Представлені тут кілька тисяч ілюстрацій плюс авторські тексти сучасних науковців дають підстави вважати це видання своєрідним фундаментальним пам'ятником козацтву. Не випадково українські дипломати, бізнесмени і особисто президент Ющенко вже використовують це видання як візитну картку України.

Власне бачення еволюції козацтва дає у новому виданні нарис історії України Наталя Яковенко. Дещо стисліше хронологічно, до середини XVII ст., огляд історії козацтва в контексті релігійних проблем здійснив Сергій Плохій. Своєрідний підхід до історичного процесу в Україні було представлено в колективній праці з гучною назвою «Цивілізаційна історія України», де виділено окремий розділ «Козацька цивілізація». В цей перелік найновіших публікацій добре укладаються видані дещо раніше монографія Віктора Брехуненка з проблем козацько-московських стосунків з геополітичною картою Східної Європи до середини XVII ст. і ґрунтовна стаття Владислава Грибовського про козацько-ногайські стосунки в контексті Великого Кордону. Так само, хай і дещо наперед, хоча також згадати підготовлену до друку, задуману як фундаментальна праця, двотомну історію українського козацтва, яка, як сподіваються автори, має побачити світ вже найближчими місяцями.

Кожна з названих праць, не рахуючи ряду робіт попередніх років, дає своє бачення принципових проблем історії козацтва: від з'ясування природи козацької спільноти до осмислення її історичної долі. Кожна з них потребує окремого аналізу, але зараз для мене важливим є інше. Спалах видань з синтезою історії козацтва не тільки тішить серце козакознавця, але і дає новий привід для роздумів. Можна погоджуватись чи не погоджуватись з окремими положеннями авторів чи авторських колективів, визнавати їх аргументацію чи відповідний, що приємно відзначити, здебільшого високий науковий рівень, але очевидним є те, що сучасні уявлення про козацтво вже принципово відрізняються від тих, які були п'ятнадцять років тому, на початку розвитку новітньої української історіографії. Впадає у вічі також ще одна обставина. Якщо брати магістральний напрямок сучасного осмислення історії козацтва, то серед науковців все більше утверджується цивілізаційний підхід до цієї теми, його оцінка насамперед як прикордонної спільноти на Великому Кордоні між двома цивілізаціями. Іншими словами, при оцінці козацтва українські історики принципово змінили масштаб історичного виміру.

Історіографія XIX-XX ст., незалежно від її напрямків, вивчала козацтво як частину українського суспільства або державних організмів, до яких входили українські землі. Відповідно, мова йшла про соціальні, військові чи політичні проблеми історії козацтва в стосунках з його найближчим оточенням. Закономірність такого підходу кількох поколінь істориків очевидна. Водночас, цей підхід не виходив за межі конкретних координат, в яких досліджувалось козацтво. Тому, наприклад, якщо радянська історіографія брала за основу соціально-класові відносини, то козацтво оцінювалось виключно як їх породження. Навіть протистояння козацтва з турками і татарами теж розглядалось насамперед як породження конкретних місцевих умов і оцінювалось через призму міжнародних військових і політичних відносин в регіоні. В цій системі координат, в залежності від національної приналежності істориків, козацтво виступало, з одного боку, як безкінечний борець проти турецько-татарської агресії, але з іншого - як один з другорядних учасників протистояння, який то допомагав, то плував карти основним гравцям геополітичної сцени.

Цивілізаційний підхід до історії козацтва приваблює тим, що він не заперечує більшість попередніх оцінок козацтва, але розглядає їх як проміжні, часткові або похідні від оцінки більш загальної. Якщо провести зустрічну перевірку попередніх і сучасних поглядів на козацтво, то ми отримуємо досить коректний результат: більшість концепцій різних наукових шкіл доповнюють одна одну. Мені здається, що за штрихами окремих фактів і скупченням проблем ми, нарешті, наближаємось до бачення цілісної картини історії козацтва.

Водночас, продекларований і за часом поки що новий підхід до історії козацтва вимагає відповідного методологічного і методичного підґрунтя для наукових студій. Адже набагато легше створити термін «козацька цивілізація», ніж аргументовано пояснити його право на існування. І тут поки що йдуть пошуки загальної концепції, на яку можна опиратись в такого плану студіях. Між тим, і це все-таки не секрет, термінологія, якою ми оперуємо, намагаючись моделювати історію козацтва в цивілізаційному контексті, прямо чи опосередковано запозичена нами з концепцій західної, в широкому розумінні цього терміну, історіографії та історіософії.

Останнім часом вітчизняні дослідники все ширше оперують поняттям „Великого Кордону” для осмислення місця українських земель в історичному розвитку європейської цивілізації. В українській історіографії цей термін першим почав застосовувати Ярослав Дашкевич, він же в загальних рисах познайомив нас і з теорією „Великого

Кордону". Водночас, нашим дослідникам залишається практично невідомим цілий напрямок світової історіографії, який дістав назву теорії „Великого Кордону”.

Тому є потреба в тій чи іншій мірі, не абсолютизуючи цю теорію, ознайомитись з її першоджерелами і тими можливостями, які може дати дослідникам України і українського козацтва її застосування, оскільки останніх вона стосується насамперед.

Творцем теорії Великого Кордону був американський історик Фредерік Джексон Тернер, який у 1893 році виступив в Чикаго із знаменитою в американській історіографії доповіддю про значення „Великого Кордону” для американської історії. Все наступне життя Тернер присвятив популяризації своїх ідей і досяг в цьому великих успіхів. Зрештою, значна частина американських істориків опинилась під впливом ідей Тернера, і навіть якийсь час здавалося, що його оцінки історичного минулого Сполучених Штатів будуть визнані єдино правильними, аж поки своєрідний бунт ряду вчених в середині 1930-х років не перервав монополію поглядів Тернера на американську історію. Перетерпівши зливу критики, його теорія, хоча і втратила ореол єдино правильного вчення і була обмежена в застосуванні, але збереглась як досить впливова школа в американській історіографії.

Суть же цієї теорії досить проста. Тернер першим чітко сформулював абсолютно очевидну, але до нього чомусь не зафіксовану тезу, що конфлікт між білими поселенцями Америки і місцевими індіанцями носив насамперед не політичний чи економічний характер, а був конфліктом між різними цивілізаціями. Його зовнішню канву складала боротьба європейців за землі. За чотириста років, приблизно з кінця XV до кінця XIX ст., європейські колонізатори повністю освоїли американський континент, так що вже не залишилось незаселених ними територій. Для США вся попередня історія, до кінця XIX ст., була історією освоєння Великого Заходу, головним рушієм якої виступала наявність вільних земель, що спонукали американських поселенців до просування на захід. Вся попередня історія Америки була історією безперервного зростання. І всі інституції американського життя формувались саме під впливом умов Великого Кордону.

Це принципово відрізняло американську націю від народів старого світу. Розвиток останніх відбувався на обмеженій території. В Америці відносно схоже явище спочатку спостерігалось на Атлантичному узбережжі, звідки розпочалась колонізація континенту. Там відбувалось ускладнення суспільних інституцій, розвиток економіки від простих форм до промислового виробництва. Однак лише рух на захід дав Америці той незвичайний динамізм зростання у всіх сферах життя суспільства, який відрізняє її від всіх інших країн. Ця експансія на захід з її новими можливостями та постійним контактом з простим і примітивним, з точки зору європейця, життям сформувала американський характер. Тому справжня історія Америки, на думку Тернера, це не історія Атлантичного узбережжя, а історія Великого Заходу.

Тернер вказав, що до нього американські автори звертали увагу в основному на збройну боротьбу на кордоні – «фронтієрі», але процеси, які відбувались там, ніколи не були предметом аналізу економістів та істориків. Між тим, американський фронтієр принципово відрізнявся від європейських кордонів з їх фортецями, лініями укріплень та ін. Це була межа між «дикістю» і європейською цивілізацією. Головна особливість американського кордону полягала в тому, що він проходив по межі вільних земель. При цьому для Тернера вільними були землі, на яких не було поселень європейців, а освоєними, відповідно, навпаки. З огляду на те, що Тернер взагалі не помічав індіанців, не тільки пізніші критики, але і прихильники Тернера вказували, що він був до певної міри білим шовіністом.

Тернер ставив перед істориками Америки завдання дослідити, як європейське життя поширювалось на американському континенті і як Америка видозмінювала це життя. Для нього рання американська історія була історією зростання і мутації європейського зародку в американському середовищі. На думку Тернера, історики занадто багато уваги приділяли європейському походженню американців, але занадто мало – американським факторам. Адже фронтієр був смугою не тільки раптової і ефективної колонізації Америки, але і американізації європейців. Колоністів формувала дика природа. Початково вони були європейцями - за одягом, заняттями, знаряддями праці і мисленням. Але дикість навіть у XIX ст. зривала з них лоск цивілізації – позбавляла європейського одягу і житла, залізниць і пароплавів та ін. Поселенці потрапляли в умови первісної природи. Вони пересідали з залізниць в каное, жили в індіанських вігвамах, навчилися сіяти кукурудзу, ходити індіанськими стежками, знімати скальпи та робити інші, потрібні в нових умовах справи. Коротше кажучи, умови фронтієру повністю детермінували життя людини.

Крок за кроком європейці трансформували «дикість» в «цивілізацію», але новостворене не було чистим європейським продуктом. Це вже був якісно новий витвір – американці. Спочатку на східному узбережжі фронтієр був кордоном Європи. Але, рухаючись на захід, він все більше ставав американським. Навіть території, які він залишав за собою, були вже не європейськими, а зберігали фронтові риси. Просування фронтієру вглиб континенту вело до постійного віддалення від європейських впливів і зростання незалежності американського життя. І вивчення цього руху на захід і людей, які зростали під впливом цих нових умов, а також його політичні, економічні та соціальні наслідки – це і є дослідженням дійсно американської складової історії США.

Протягом XVII ст. фронтієр рухався до верхів'їв атлантичних рік сходу Америки, потім на відносно довгий час стабілізувався і ці землі стали заселеним на європейський манер регіоном. В першій половині XVIII ст. розпочався новий процес. Торговці дістались Огайо, а в середині сторіччя шотландсько-ірландська та германська колонізація просунулась до західної частини Віргінії і до Кароліни, дійшла до французьких володінь. У 1763 році король намагався зупинити це просування, заборонивши поселення поза лінією водоподілу річок Східного

узбережжя. Але це не допомогло, оскільки насправді влада не могла протистояти стихійній колонізації нових земель. Під час революції відбулось заселення Огайо, а у 1790 році перший перепис населення США визначив межі заселення європейців. З кожним наступним десятиріччям просування на захід відбувалось швидкими темпами. Перепис 1820 року засвідчив, що заселені території вже включали в себе Огайо, тобто гори вже залишилися в тилу американських поселенців, які незабаром досягли південного сходу Міссурі і половини Луїзіани. Ці заселені території оточили території індіанців, і тепер управління цими племенами стало предметом внутрішньої політики. В середині XIX ст. лінія сільськогосподарського фронтієру з індіанськими територіями досягла Небраски і Канзасу. Але через золоту лихоманку західна межа колонізації раптово перестрибнула в Каліфорнію і лише потім стала заповнювати внутрішні регіони континенту.

Кожний новий етап просування європейців на захід був пов'язаний з природними прикордонними межами, які сучасники кожний раз вважали черговою «останньою лінією». Це були гори атлантичного вододілу, річка Місісіпі, Скелясті гори та ін. Кожний новий кордон долався як мирним натиском поселенців, так і серіями індіанських війн.

Перший, атлантичний фронтієр дав зародки процесів, які потім повторювались на кожному новому фронтієрі. Європейці вперше потрапили в прості і суворі природні умови, тут вони вперше зустрілися з індіанською проблемою, тут виникла проблема громадської і державної земельної власності, земельної політики, тут відбувався розвиток політичних інституцій, релігійної та освітньої активності. І шляхи вирішення цих та інших схожих проблем на початковій території колонізації дали зразок їх вирішення для наступних фронтієрів. І їх дослідження є важливим для розуміння того, як з'явилося і формувалося американське суспільство. Тернер наголошував, що кожний новий фронтієр використовував вже існуючі надбання попереднього досвіду і привносив в нього щось своє. Історія Сполучених Штатів часів колонізації була незвичайною сторінкою історії цивілізації, історії бурхливого соціального розвитку суспільства. І цю сторінку можна читати рядок за рядком, від сходу до заходу. Соціальна історія Америки розпочалась з індіанців, мисливців і торгівців. І відразу розпочалась дезінтеграція «дикості» - індіанського суспільства з появою торгівлі. За цим ішли поселення фермерів з обробіткою землі, посівами кукурудзи і зернових, формуванням фермерських громад. І нарешті з'явилися міста з промисловістю і відповідним соціальним устроєм. Різні види активності і різні категорії поселенців проникали на захід з різною швидкістю. Коли сільськогосподарський фронт ще був коло гір на схід від Міссурі, торгівці і мисливці вже проникли до Скелястих гір.

Особливо велику роль в просуванні на захід відігравала торгівля. Торгові пости заглиблювались в індіанські території, залишали індіанців далеко позаду себе, і вони потім потрапляли в конфлікти з основною хвилею поселенців. Завдяки торгівлі, завдог до появи білих поселенців, індіанське життя зазнавало значних змін – торгівці постачали індіанцям товари та зброю. Торговий фронт підривав сили індіанців, оскільки робив їх залежними від білих. Водночас, постачаючи індіанцям вогнепальну зброю, торгівці збільшували їхню здатність до опору поселенцям, сільськогосподарському фронтієру. Французька і англо-американська колонізації за своєю моделлю дещо відрізнялись одна від одної. В Канаді домінував торговий фронтієр, тоді як в англійській – сільськогосподарський.

Однак саме торговий фронтієр торував дорогу для цивілізації. Стежки торгівців поступово перетворювались на справжні дороги, по яких на захід рухались поселенці, а потім тут будувались залізниці. Торгові пости виникали на місцях індіанських поселень, які знаходились в зручних місцях, найчастіше вздовж річок, а потім тут виростали вже європейські поселення і міста, наприклад, Чикаго.

Тернер не забував про індіанську проблему, але розглядав її лише в категорії індіанського фронтієру, де існувала постійна проблема війни і миру, боротьби білих поселенців за нові землі і витіснення індіанців. І це була чи не єдина справа, в якій поселенці потребували допомоги держави, лише тут велике значення мали органи влади і державні військові контингенти. Фронтіві пости служили для захисту поселенців з одного боку, але з іншого - зародками нових поселень. Водночас індіанський фронтієр залишався переважно стихійним і був доброю військовою школою для людей кордону - фронтієрменів.

Тернер робив спробу проаналізувати мотивацію руху на захід різних груп переселенців. Для багатьох це мало значення для досягнення більшої свободи, незалежності від суспільства. Саме тому кілька разів виникала колізія, коли влада колоніальних часів навіть намагалась обмежити експансію на захід. Основними піонерами часів східного узбережжя виступала умовна колоритна група, яку сучасники називали лісовими людьми, що були одночасно мисливцями, торгівцями, скотарями і фермерами. Вони переселялись з місця на місце в пошуках кращих умов для проживання. Власне, фермерів приваблювали дешеві землі. Зростаючі сім'ї вимагали все більше землі, тому в її пошуках відбувалось переселення на нові землі, іноді за рахунок різкого зменшення населення на східних територіях. Водночас і для фермерів-піонерів була характерна особлива любов до свободи.

Тернер звернув увагу і на національну проблему в середовищі поселенців. На його думку, фронтієр визначив і етнічне лице нового американського народу. Початково берег Атлантики був англійським, але вся пізніша еміграція проходила через ці землі. Вже з ранніх колоніальних часів розпочалось поступове змішування різнонаціональних європейських поселенців. Згодом в багатьох регіонах домінуючим фактором була шотландсько-ірландська та німецька колонізація, яка була домінуючим елементом в багатьох регіонах. Подекуди вплив німців був настільки сильним, що, наприклад, у Вісконсіні навіть існувала ідея створення окремого німецького штату. Але і в таких регіонах сходу відбувалось змішування європейських колоністів різних національностей і далі на

захід вони просувались вже не як представники якоїсь європейської нації, а як американці. Це явище було засвідчене вже на початку XVIII ст.

Всіх колоністів об'єднували спільні економічні інтереси, у тому числі у стосунках з метрополією. Розвиток промисловості на півночі послаблював залежність колоній від Англії. Водночас, південь потрапив в залежність від півночі навіть в постачанні продовольства. Торгівля зв'язувала різні колонії. Іншими словами, в американських колоніях утворився власний, в значній мірі самодостатній ринок. Так само об'єднуючим і формуючим началом виступало законодавство, яке було вже не європейським, а чисто американським, оскільки розв'язувало специфічні місцеві проблеми.

Протягом всього життя Тернер розвивав свою теорію шляхом розгляду все нових складових американського суспільства, які, на його думку, були сформовані під впливом Великого Кордону. Предметом його уваги стали процеси становлення американської демократії, американського характеру, та ін. За Тернером, американська демократія була породжена не європейськими традиціями, а умовами фронтиєру, коли кожна людина мала вирішувати всі справи сама за себе і визнавала тільки ті суспільні інституції, які були їй потрібні і корисні. Американський характер з його індивідуалізмом, любов'ю до свободи та багатьма іншими рисами мав те ж саме походження. Американці втратили початкові національні риси, які були принесені ними з Європи, і в Новому Світі створили нову націю, нове суспільство, нову країну з усіма його політичними, економічними та соціальними інституціями.

Послідовники Тернера розвивали його основні ідеї в різних напрямках. Найбільш поширеним стало доскпливе дослідження окремих фактів і явищ історії американського просування на Захід. Оскільки основні події історії США дійсно були пов'язані саме з цим процесом, то мова йшла про вивчення історії країни і її окремих регіонів, аж до мікроісторії включно, через призму теорії „Великого Кордону”. Популярною темою став розгляд кожного з окремих названих Тернером, а також нових «фронтиєрів», наприклад, гірничого, промислового та ін. Інші дослідники займались пошуком «фронтових» ознак американської демократії і американського характеру.

Треба визнати, що використання теорії Тернера, як методологічної бази для вивчення власне американської історії, було досить плідним. Тут треба зауважити, що Тернер проголосив свої тези майже на зорі становлення американської історичної науки і протягом багатьох років був одним з її визнаних лідерів. Тому його численні послідовники, незважаючи на скепсис опонентів, створили власну, по-своєму цілісну і класичну картину американської історії. Водночас, ця «фронтвова» історіографія сама по собі є цікавим прикладом сполучення американської «фронтвової» методології і старого доброго позитивізму німецького зразка з надзвичайною увагою до найменших дрібниць, наприклад, форми вуздечок у ковбоїв дикого Заходу або способів покарання злочинців.

Поза історією США успіхи послідовників Тернера були скромнішими. Були зроблені досить численні спроби перенести теорію Великого Кордону на інші регіони планети, насамперед ті, де відбувалась швидка європейська колонізація. Великий інтерес становить спроба перенести ідеї Тернера на різні історичні періоди світової історії, наприклад, проблем стосунків стародавнього Риму з варварами на півночі. Але питома вага таких праць в національних історіографіях окремих країн, крім США, залишилась незначною. Водночас, повторює, що школа Тернера відбулась не тільки як явище американської, але і світової історіографії, а її ідеї цілком придатні для використання щодо контактних зон різних цивілізацій.

Аналіз поглядів Тернера, який в концентрованому вигляді дістав назву теорії Великого Кордону, породжує питання правомірності її застосування щодо історії України в цілому та історії українського козацтва, зокрема. Ми вже пройшли той етап розвитку української історичної науки, коли кожна нова для нас (бо тільки-но перекладена) праця західних політологів та істориків, кожна думка закордонних (звичайно, західних) істориків розглядалась нами як істина в останній інстанції. Тому і в теорії Великого Кордону не слід шукати універсальний інструмент для розв'язання всіх проблем історії козацтва. Водночас, зосередженість і спеціалізованість цієї теорії саме на прикордонних спільнотах і проблемах стосунків різних цивілізацій дає великий матеріал для порівняння. Так само привертає увагу глибина аналізу кожної, навіть зовні дрібної проблеми, пов'язаної з порубіжними спільнотами, що теж заслуговує на увагу і запозичення найкращого досвіду.

Література:

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада. – К., 2005.
2. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005.
3. Грибовський В. Запорожці і ногайці в контексті Великого Кордону // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь-Запоріжжя, 2005. – Випуск 1. – С.95-131.
4. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
5. Україна – козацька держава (видавець В.Недяк). – К., 2005.
6. Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. – К., 2005.
7. Turner Frederic. The Significance of the Frontier in American History // The Turner Thesis Concerning the Role of the Frontier in the American History.- Lexington, Massachusetts, 1972. – P.3-27.